

Dr. K.H. Miskotte

Uit de dagboeken
1938 - 1940

samengesteld en toegelicht door

Drs. H. Breebaart-Miskotte

E. Kuiper-Miskotte †

Dr. W.J. van der Meiden

Dr. W. Veen

VERZAMELD WERK
DEEL 5c

UITGEVERIJ **KOK** UTRECHT

© Dr. K.H. Miskottestichting / 2018 Uitgeverij Kok
Postbus 13288, 3507 LG Utrecht
www.kok.nl
Omslagontwerp: spaansenmedia.nl
Opmaak binnenwerk Elgraphic bv, Vlaardingen
ISBN 978 90 435 3004 0
ISBN e-book 978 90 435 3005 7
NUR 700

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

VERANTWOORDING

Vooraf

Dit is het vierde deel van de geselecteerde, geredigeerde en geannoteerde dagboek aantekeningen van de Nederlandse theoloog dr. K.H. Miskotte (1894-1976). Hij was hervormd predikant, achtereenvolgens in Kortgene (1921-1925), Meppel (1925-1930), Haarlem (1930-1938) en Amsterdam (1938-1945) en was van 1946 tot zijn pensionering in 1959 kerkelijk hoogleraar aan de Leidse universiteit. Voor een uitvoerige weergave van zijn leven en werk verwijzen we graag naar de in 2016 verschenen biografie van dr. Herman de Liagre Böhl, *Miskotte – theoloog in de branding*.

Het eerste deel *Uit de dagboeken* over de jaren 1917-1930 verscheen als deel 4 van het *Verzameld Werk* in 1985 bij uitgeverij Kok. Deel 5A van het *Verzameld Werk* beschrijft de jaren 1930-1934 en verscheen in 1990, deel 5B over de jaren 1935-1937 in 2001. Dit deel 5C beschrijft de jaren 1938-1940: de laatste negen maanden van Miskottes predikantschap in Haarlem en de eerste Amsterdamse jaren tot en met de Duitse inval, mei 1940. Vanaf 1940 zijn de dagboek aantekeningen fragmentarisch en van sommige perioden ontbreken ze geheel. Het is daarom niet waarschijnlijk dat er nog een uitgave komt met dagboek aantekeningen van na 1940, zoals eerder wel is aangekondigd.

Synopsis

Deze dagboeknotities beginnen met de laatste negen maanden van Miskottes predikantschap in Haarlem. Het zijn goede jaren geweest voor hem, zijn vrouw Cor en hun gezin. De stad en het woonhuis bevallen hun en na de vier dochters Titia, Alma, Noortje en Heika wordt tot hun vreugde zoon Mans in Haarlem geboren. Het is de plaats waar Miskotte zijn proefschrift schrijft, waarop hij in 1932 in Groningen promoveert. Miskotte wijdt romantische beschouwingen aan het leven in de oude, overzichtelijke provinciestad, aan wandelingen in de omgeving, aan zijn gemeente en aan de mensen die hij daar ontmoet. Toch is hij onrustig, omdat hij verlangt naar een grotere uitdaging en eigenlijk hoopt op een benoeming tot hoogleraar. Die komt er in deze jaren niet en Miskotte is daar teleurgesteld over. Hij vermoedt tegenwerking uit kerkelijke kring. Voorts is er de lokroep van Amsterdam, een ‘echte grote stad’, Mokum, met zijn culturele leven, zijn

wereldse en politieke uitstraling. Hij vermoedt dat hij daar meer armslag heeft voor zijn theologische talenten en de hartslag van de samenleving beter kan volgen. Miskotte wordt in de vroege zomer van 1938 in Amsterdam beroepen en hij besluit, niet dan na enige aarzeling, het beroep aan te nemen. Zijn vrouw Cor volgt hem in zijn keuze, maar ziet op tegen de drukke stad. Zij zal in de eerste Amsterdamse jaren haar aarzelingen geleidelijk aan omzetten in stil protest, wat hun relatie onder – soms grote – druk zet.

Op 25 september 1938 wordt Miskotte in Amsterdam bevestigd. Zijn werkterrein wordt de volksbuurt de Jordaan en het gezin Miskotte gaat aan de Willemsparkweg wonen. Hij gaat preekbeurten verzorgen in diverse Amsterdamse kerken, maar doet ook evangelisatiewerk in de Jordaan. Miskotte geniet van zijn nieuwe leven in de hoofdstad. Werken in de Jordaan boezemt hem aanvankelijk enige schrik in. De meeste bewoners van deze verpauperde buurt zijn de gevolgen van de economische crisis nog lang niet te boven. Miskotte ontmoet in zijn pastoraat veel noodlijdende mensen en wordt geconfronteerd met soms mensonterende leefsituaties. Hij lijdt daaronder en zet zich waar hij kan ook diaconaal voor deze mensen in. Over zijn werk in de Jordaan – hij zal dat nog tot diep in de oorlog doen – blijft hij ambivalent. Hoewel de buurt en zijn bewoners hem interesseren en ook aan het hart gaan, voelt hij ook steeds dat hij hier niet echt op zijn plaats is. Maar hij stort zich met volle overgave op dit werk, dat hij soms tot in detail beschrijft. Met een haast antropologische focus beschrijft hij het leven van de bewoners van deze volkswijk.

De eerste Amsterdamse jaren zijn voor Miskotte buitengewoon productief. Al in Haarlem heeft hij gewerkt aan een prekenbundel, als afscheidscadeau bedoeld voor de Haarlemse gemeente. De teksten ervoor zijn opgetekend door zijn trouwe Haarlemse ‘assistent’ Henri Veen en Miskotte is er intensief mee bezig. De bundel verschijnt eind 1938, wanneer Miskotte al naar Amsterdam is vertrokken, met de titel *De vreemde vrijspraak*. Het boek bevat enkele van zijn beste en politiek meest indringende preken. In 1939 verschijnt als Haarlemse ‘erfenis’ een bundeling van bewerkte aantekeningen van samenkomsten in ‘zijn’ Haarlemse Oosterkerk over het Bijbelboek Ruth. Het boek krijgt de titel *Het gewone leven*. De productie van beide boeken en hun receptie zijn in de dagboeken goed te volgen.

Wat de dagboek aantekeningen uit deze jaren voorts bijzonder maakt, is de context van het zich breed makende nationaalsocialisme in Duitsland en de strijd die daar gevoerd wordt om de kerk uit handen van de nazi's te houden.

De radicale verzetshouding vanuit Zwitserland van Karl Barth – die Miskotte steeds meer als zijn belangrijkste leermeester gaat beschouwen, al heeft hij grote moeite met diens afwijzing van de kinderdoop – volgt hij op de voet en becommentarieert hij in zijn dagboeken. De enkele malen dat Barth Nederland bezoekt zijn voor Miskotte belangrijke gebeurtenissen. De steeds krachtiger wordende wurggreep van nazi-Duitsland op zijn eigen bevolking, de afrekening met andersdenkenden, de toenemende terreur tegen de Joodse bevolking en de beginnende expansiedrift van Hitler en de zijnen houden Miskotte zeer bezig. Nu eens wordt hij erdoor verlamd en ontmoedigd, dan weer wapent hij zich, ook en vooral theologisch, voor wat later ‘betere weerstand’ zal gaan heten. De teksten in dit boek bewegen op de cadans van de achtereenvolgende gebeurtenissen in centraal Europa: de *Anschluss* van Oostenrijk bij Hitler-Duitsland, de bezetting van het Sudetenland, het ‘verraad’ van München en de daarop volgende bezetting van Bohemen en Moravië, de *Kristallnacht*: de eerste grote antisemitische pogrom, het pact van Duitsland en Sovjet-Unie over de deling van Polen, de inval in Polen en het begin van de Tweede Wereldoorlog, de bezetting van Denemarken en Noorwegen en ten slotte de inval in Nederland, België en Frankrijk. Al deze gebeurtenissen worden door Miskotte hartstochtelijk beleefd, becommentarieerd en besproken, o.a. met zijn collega’s en de Nederlandse vrienden van de *Bekennende Kirche*. De aanzwellende dreiging laat zich uit deze teksten goed aflezen.

Ook de steeds radicalere toon van de NSB in eigen land, de aanhang die deze partij verwerft, ook in de kerken en zelfs onder collega-predikanten, verontrusten Miskotte. Hij maakt zich daarnaast steeds vaker boos over de lafhartige opstelling van de regering-Colijn tegenover deze ontwikkelingen en over die van zijn eigen hervormde kerk. In september 1939, enkele weken na de Duitse inval in Polen, verschijnt zijn lijvige ideologische strijdschrift *Edda en Thora*, een van zijn belangrijkste en meest spraakmakende werken. In de dagboeken valt goed na te lezen onder welke grote tijdsdruk dit boek door Miskotte is geschreven, omdat hij het gereed wil hebben ‘voordat de Hunnen komen’.

Het zijn zenuwslopende jaren, maar Miskotte is op een enkele inzinking na geestdriftig aan het werk en is ongekend productief, naast zijn pastoraat, met het schrijven van artikelen en het houden van lezingen. Tussendoor leest hij veel, tot diep in de nacht vaak: theologie, filosofie, romans, en troost hij zich met de poëzie van zijn favoriete dichters, Rainer Maria Rilke voorop. Dat hij daarnaast nog tijd heeft – of tijd weet te vinden – voor vrouw en kinderen, voor zijn zieke vader, die in 1940 overlijdt, en voor vrienden en familieleden, is nauwelijks voorstelbaar. De aantekeningen

vallen stil wanneer Miskotte aan een nieuw cahier begint, op 1 januari 1940. Een reden daarvoor geeft hij niet, maar te vermoeden valt dat hij zich ervan bewust is dat hij bij de naderende bezetting van Nederland geen teksten meer moet opschrijven die, als ze gevonden zouden worden, hem ernstig aangerekend zouden kunnen worden door de bezetter. De aantekeningen beperken zich enkele maanden lang tot losse agendanotities, met een laatste uitbarsting in de meimaand van 1940, wanneer het onheil over Nederland losbarst. Het verslag van die eerste oorlogsdagen in Amsterdam schrijft Miskotte heet van de naald. Daarmee eindigt dit boek.

Ontstaansgeschiedenis

Dit deel van het *Verzameld Werk* met een keuze uit de dagboeken van dr. K.H. Miskotte uit de jaren 1938-1940 heeft bijzonder lang op zich laten wachten. Deel 5B, met een keuze uit Miskottes dagboeken uit de Haarlemse periode van 1935-1937, verscheen in 2001. In de ‘korte toelichting’ daarbij werd gemeld dat er een deel 5C in voorbereiding was over het jaar 1938 en dan alleen over de slotfase van Miskottes predikantschap in Haarlem, dus tot eind september van dat jaar. Met dat deel zijn vooral twee dochters van Miskotte, E. (Eleonora – Noortje) Kuiper-Miskotte en drs. H. (Heika) Breebaart-Miskotte, aan de slag gegaan, daarbij geholpen door hun broer dr. H.H. (Mans) Miskotte en door dr. A.C. (Ad) den Besten. Zij hebben de dagboek aantekeningen van deze negen maanden uit 1938 vanuit het handschrift getypt, geselecteerd en stappen gezet om die te redigeren en te annoteren. Op een gegeven moment, in 2007, stelden zij vast dit niet te kunnen afronden, hoewel ze al ver gevorderd waren, vooral vanwege hun vergevorderde leeftijd en de ongemakken die daarmee gepaard gingen. Zij riepen hulp in via de dr. K.H. Miskotte Stichting en daarop volgde een positieve reactie van ons: eerst van Wilken Veen en daarna van Willem van der Meiden. Wij zijn beiden theologen met een grote verwantschap met en belangstelling voor het leven en werk van Miskotte en namen de taak op ons om dit deel van het *Verzameld Werk* af te ronden en persklaar te maken.

Na een voortvarende start gebeurde er vervolgens jarenlang weinig tot niets, om allerlei redenen van persoonlijke aard van de beide nieuwe redacteuren, waarvan de omvang van het werk en tijdgebrek niet de minste waren. Noortje Kuiper-Miskotte overleed in 2011, de bij haar berustende dagboekcahiers van haar vader verhuisden daarna naar de Universiteitsbibliotheek van Leiden waar het Miskotte-archief ondergebracht is. Ook de twee ‘assistenten’ uit de eerste fase overleden in de daaropvolgende jaren, Ad den Besten in 2015 en Mans Miskotte in 2016.

VERANTWOORDING

Het project werd in 2014 weer vlotgetrokken. Wij beiden waren inmiddels tot de conclusie gekomen dat de publicatie van een dagboekendeel van januari-september 1938 veel interessanter zou zijn voor de hedendaagse lezer als daar de aantekeningen die Miskotte maakte in het begin van zijn Amsterdamse periode tot aan het begin van de Tweede Wereldoorlog aan toegevoegd zouden worden. Het bestuur van de Dr. K.H. Miskotte Stichting steunde ons in deze aanpak. Probleem was daarbij de te verwachten omvang van een deel 1938-1940. Met dit probleem hebben wij vanaf dat moment geworsteld. Een ander – onverwacht – probleem was dat de cahiers met Miskottes dagboekantekeningen uit zijn eerste Amsterdamse jaren zich nu in de Universiteitsbibliotheek van Leiden bevonden, waardoor het veel tijdrovender was om die te raadplegen en te digitaliseren. Met hulp van de Leidse bibliotheek en tegen enige kosten werden van de honderden cahierpagina's goede scans gemaakt, waarmee wij eindelijk aan de transcriptie konden beginnen.

Wij zijn begonnen met het voltooiën van de annotatie en de eindredactie van de door de dochters van Miskotte geselecteerde dagboeknotities van Miskotte uit zijn laatste periode als predikant in Haarlem. Daarna volgde de periode van ons genoemde monnikenwerk: het uittypen van de dagboekantekeningen van september 1938 – mei 1940, gevolgd door selectie, redactie en annotatie. Over de selectiecriteria – waarover eerdere bloemlezers zich ook het hoofd hebben gebroken – leest u hierna meer.

Selectie en redactie

In het eerste aan de dagboeken gewijde deel van het *Verzameld Werk*, deel 4, *Uit de dagboeken 1917-1930*, dat verscheen in 1985, hebben de samenstellers op blz. 20-22 hun criteria voor selectie, redactie en spelling omschreven. Dat is ook ons uitgangspunt geweest toen wij met het werk aan dit deel begonnen. Al doende hebben we daar onze eigen invulling aan gegeven. Dat betrof de volgende onderwerpen:

1) De samenstellers van de dagboekdelen tot nu toe – onder wie altijd één of meer kinderen van Miskotte – waren zuinig met de weergave van het privéleven van Miskotte en zijn gezin. Dat criterium hebben ook wij gerespecteerd, maar op enkele plaatsen hebben we Miskottes observaties over zijn gezinsleden, familieleden, vrienden en vriendinnen en over zijn eigen zielenroerselen wel opgenomen, als die naar ons inzicht iets wezenlijks toevoegen aan het beeld van de mens Miskotte. Zijn menselijke kant was voor hem immers regelmatig aanleiding tot of zelfs onderwerp van theologische bezinning. Wij zijn in deze iets ruimere benadering gesterkt door de

in het najaar van 2016 verschenen en zeer goed ontvangen biografie van Miskotte door dr. Herman de Liagre Böhl, *Miskotte – theoloog in de branding*, die het privéleven van Miskotte nadrukkelijk wel meenam in zijn weergave van Miskottes leven en werken.

2) Toch moest er geselecteerd worden en wel fors. De complete tekst van deze 19 boordevolle dagboekcahiers moest uiteindelijk tot minder dan de helft worden gereduceerd, wilde dit boek niet nog omvangrijker worden dan het nu al is. Behalve losse aantekeningen, wild uitwaaiende natuurbeschrijvingen, alledaagse gebeurtenissen en waarnemingen en al te persoonlijke bespiegelingen en voorvallen, hebben wij vooral ingegrepen in de weergave van Miskottes pastorale werk, die veel privégegevens van met naam en toenaam genoemde mensen bevat die vaak niet bijdragen tot meer inzicht in de ontwikkeling van zijn theologie. Ook sfeerbeschrijvingen van bijvoorbeeld het werk in de Jordaan en wetenswaardigheden over de geschiedenis en eigenaardigheden van deze wijk en van Amsterdam als geheel, hebben we op enkele saillante uitzonderingen na niet opgenomen. En verder hebben we (stevig) ingegrepen in de vele lijsten en samenvattingen waarmee Miskotte zijn cahiers vaak begint en afsluit, alsmede in de vaak uitvoerige citaten die hij verder niet gebruikt. Met andere woorden: waar Miskottes dagboek aantekeningen meer het karakter van een *rapiarium* aannemen, hebben wij een streep getrokken.

Overigens: de digitale weergave van de complete tekst van door ons uitgewerkte dagboeknotities, het Amsterdamse deel dus van dit boek, hebben wij bewaard voor wie daar onderzoek naar wil doen, zij zijn via de Dr. K.H. Miskotte Stichting digitaal op te vragen.

3) We hebben – soms met tegenzin – de laatste spellingsherziening op een enkele uitzondering na meegenomen in onze weergave van de teksten en hebben, evenals onze voorgangers en waarschijnlijk meer nog dan zij, flink gesneden in het uitbundig gebruik van leestekens dat Miskottes schrijfstijl kenmerkt en dat in de beschreven jaren veel gebruikelijker was dan vandaag de dag. Anders dan onze voorgangers hebben we inlassen en correcties van Miskotte zelf in de tekst die duidelijk van later datum zijn niet in voetnoten vermeld, maar in de tekst zelf meegenomen.

4) Grootste verschil met de uitgangspunten van 1985 betreft de annotatie. Hoewel de twee dochters van Miskotte de in de verschenen delen gehanteerde werkwijze nog voortzetten, hebben wij toch gemeend dat het zo in het internettijdperk niet meer nodig is en dat er bij de annotatie aanzienlij-

VERANTWOORDING

ke ruimtewinst te behalen was. Zo zijn er geen aantekeningen opgenomen over theologen, dichters, politici, wetenschappers, predikanten etc. die eenvoudig via zoekmachines op internet te vinden zijn. Vanzelfsprekend hebben we wel een aantekening gemaakt bij personen die minder eenvoudig te traceren zijn en mensen uit de directe sfeer van Miskotte. Voorts hebben we minder dan onze voorgangers in de annotatie uitgeweid of inhoudelijke discussies weergegeven. Wij hebben ten slotte citaten en woorden in het Engels, Frans en Duits niet vertaald, citaten en woorden uit het Latijn, Grieks en Hebreeuws hebben wij wel vertaald en meestal in de tekst zelf weergegeven tussen vierkante haken. De annotatie van alle dagboek-aantekeningen in dit deel bevindt zich achter in het boek.

5) Wij hebben een personenregister gemaakt, maar hebben afgezien van een zakenregister. Dat laatste is minder gangbaar geworden de laatste jaren, vooral vanwege het vaak willekeurige en dus onbetrouwbare karakter ervan.

Ten slotte

Grote dank geldt de twee dochters van Miskotte, Heika en wijlen Noortje, die zich met de dagboeken van hun vader zoveel jaren en zo intensief hebben beziggehouden. Dank ook aan degenen die hen daarbij hebben ondersteund. Zonder hun werk had ook dit deel van de gepubliceerde dagboek-aantekeningen niet tot stand kunnen komen. Wij zijn er trots op dat wij hun werk hebben mogen voortzetten.

Verschillende mensen hebben ons geholpen bij het vinden van gegevens voor de annotatie en bij de transcriptie van het handschrift. Daarvoor hebben o.a. Rinse Reeling Brouwer en Rieta van Staalduine zich verdienstelijk gemaakt. Verder danken wij de Dr. K.H. Miskotte Stichting voor haar financiële bijdrage aan dit boek en voor de ondersteuning in de verschillende fasen van dit project. Onze dank gaat ook uit naar de altijd behulpzame medewerkers van de Universiteitsbibliotheek van Leiden, waar het archief van Miskotte in bewaring is, regelmatig aangevuld met door particulieren ter beschikking gesteld materiaal (in de ‘Aantekeningen’ afgekort als M.A.). Een inventaris van het archief werd in 1998 gemaakt door de in 2017 overleden dr. Christiane Berkvens-Stevelinck en is bij de Stichting nog verkrijgbaar. Dat geldt ook voor de in 1994 uitgegeven beschrijving van de bibliotheek van Miskotte (in de ‘Aantekeningen’ afgekort als Bibl.M.).

Wij hopen dat we veel lezers een genoegen doen met deze publicatie. Velen hebben er de laatste jaren naar gevraagd en zij hebben er erg lang op

UIT DE DAGBOEKEN 1938-1940

moeten wachten. Wij hopen dat met dit boek hun wachten toch zal zijn beloond.

Willem van der Meiden
Wilken Veen

Zaterdag 1 januari 1938. Een jaar dat lokt, doordat het vorige jaar in de tropen* uiteenspatte in golven van willekeurige energie, een jaar dat openligt als een kans nu eens tot iets te komen. De pen voel ik als een zwaard soms, als een lans, als een pincet, als een staf, als een penseel in mijn hand – en mijn rug kromt zich als tot een sprong.

10 uur begrafenis van Marinus Best.* Tekst: “En zij zullen zingen van de wegen des Heeren” (Psalm 138: 5).

Cor* krimpt in elkaar van de migraine; haar goede gezicht staat scherp en verwrongen. Op de kinderkamer zit ze als voorzitter aan de lange tafel waarop de karnemelkse pap langzaam, o zo langzaam gelepeld wordt. Haar geduld kan niet anders dan zeer kort zijn. Ze moet gaan liggen, machteloos.

Maaltijd met de kinderen* alleen, ze zijn zo lief. Mansje vraagt maar voortdurend of hij eerder kan doodgaan dan mamma. Ik sta versteld van hun geheugen. Heika weet nog precies wat ‘Joop en Jut’ op 5 december voor de radio uitvoerden. Noortje weet nog hele stukken van de cabaretversjes van gisteren. Hielden wij zulk een geheugen tot op onze oude dag, wij zouden onbruikbaar worden.

De Damiaatjes* maken me ongelukkig, in geen maanden heb ik ze zo duidelijk gehoord: de wind is hierheen. Levendig kan ik me voorstellen dat de erfelijk-belaste in *Een Hollands Drama** ze elke avond gaat horen; hij hoort er het fatum in. Maar dit boek heeft dan ook een gans valse opvatting der predestinatie tot vooronderstelling.

Vorbereiding Catechismuspraak wil niet vlotten. Zondag 9, de Schep- per.

In het steen-stille huis ga ik eindelijk de kerstplaten – reproducties naar grote meesters – van de wanden halen. De huiskamer en de achterkamer zinken opnieuw terug in het oude jaar vóór het Christus-feest.

De engelen zijn tegelijk of elk apart geschapen; tussen hen is geen verband van generatie, noch van bloed, noch geestverwantschap. Creationistisch in

volle zin is hun oorsprong te denken. Dat wij de engelen gelijk zullen zijn [zie Luk. 20: 36] betekent ook dit, dat wij in die zin vrije persoonlijkheden zullen zijn – een kern, een kristal, een onherhaalbare relatie. Maar zie nu hoe het ons bekende leven en de ons bekende dood ‘engeltjes’ maakt: de verkalking in de vroege of iets latere ouderdom, al minder persoonlijkheid, een ingrijpende ongunstige karakter-verandering zelfs.

“Wer kann und darf im Ernst Ja sagen zu einem Leben, für dessen Verkehrtheit der Herr nur am Kreuze Sühne leisten konnte? Und kann und darf man denn Nein sagen zu einem Leben, um dessen Rechtfertigung willen er von dem Tode auferstanden ist?” (Barth, preek ‘Von Freude und Lindigkeit’)*

Zondag 2 januari. Gepeinsd over een tekst die de structuur van de dialectische triniteitsleer verstoort: “Gijlieden gelooft in God, gelooft ook in Mij” (Joh. 14: 1) – lastig.

Ben ik deze mens, zó in de spiegel, zó in zijn handschrift, zó in zijn werk? Achterdochtig ben ik tegenover mijn identiteit, alsof deze mens mijn aangenomen kind was en ik, de pleegvader, voedt hem op in het geloof dat ik zijn vader ben – en alsof deze mens het gelooft, maar op zulk een wijze dat ik achterdochtig ben aangaande zijn vertrouwen. Dit alles is het spel van hem die *σαρκινως** leeft. Maar kan hij anders? Er moet telkens een wonder gebeuren waarin, door het oordeel heen, onze identiteit wordt vastgesteld, op hope dat het zal worden beleden: niet meer ik leef, maar Christus leeft in mij. Er moet niet naar gestreefd worden; de ‘schizofrenie’ wordt alleen genezen in de genade van het Oordeel, dat zondaar en zonde uiteensplijt, maar zelf en zelfbewustzijn weer fixeert en heiligt.

Avonddienst Nieuwe Kerk. Daar zit Waardenburg* en ing. Wynia. Een voor deze dag en gelegenheid grote opkomst. Catechismus Zondag 9: “Wat gelooft gij met deze woorden: *Ik geloof in God de Vader, de Almachtige, Schepper des hemels en der aarde?*” Mijn toon is te polemisch, te veel à la Léon Bloy (ja werkelijk, nu ik het schrijf, zie ik het klaar), ongeveer zoals hij tegen het zwakke voorzienigheidsgeloof van Coppée, Bourget, zelfs Huysmans tekeergaat in *Les dernières colonnes de l’église*.

Wat bedoelen wij met Gods “Almacht”? God heet de Almachtige, omdat Hem niets in de weg staat Zijn vaderschap aan ons te bewijzen.

Getracht om te genieten van Rilkes *Marienenleben** – onleesbaar vanwege de gekunstelde wendingen. Ligt het aan mijn moede hoofd of ben ik werkelijk alwéér bezig een jeugdliefde te verliezen? Of heeft Rilke hier, om bij

Vogelers* tekeningen niet te detoneren, teruggerepen naar een toon en zegswijze waaraan hij innerlijk reeds lang was voorbijgegaan?

Wanneer een mens zich terugtrekt op zichzelf in plaats van anderen nader te komen, meent hij althans zichzelf nader te komen. En toch is het veeleer zo dat hij zichzelf loslaat en opgeeft – en hij weet het niet. Ook is er op deze weg geen zelfkennis mogelijk. Ook deze valt ons toe, als we handelen, als we omgaan met de naaste en met de materie, de weerbarstige stof.

Maandag 3 januari. Bad – uitvoerig, *mikwa* [(hebr.) ritueel bad], vernieuwing.

Voorbereiding ‘Week der gebeden’. De psalm als vorm van gebed – van David, voor de opperzangmeester. Nooit zonder dankzegging dat men Israël is. Ook de klacht is zang, er zit geestelijke muziek in.

O leven, leven! “I want to be real!”* Moet ik ook daarvoor op de hemel wachten?

Thuis, even alleen, zit ik te peinzen hoe eigenaardig het is dat er in mijn spreken zo weinig van Barths toon is, laat staan van de structuur der dialectische theologie.

De krant: Japan stelt vijf eisen aan China. De bedoeling van de veldtocht zou alleen zijn geen anti-Japans China te hebben als de strijd met Rusland komt. Bemiddelaar is de Duitse gezant in China Trautmann.

- Bommen op het centrum van Barcelona: 49 doden en 51 gewonden.
- De Oslostaten zijn op het Nederlands initiatief tot erkenning van Abessinië niet ingegaan. De koningin stuurde een telegram aan de Negus, dat het alleen ging om een regeling van de betrekkingen met Italië, niet als een erkenning ‘de jure’.
- Het Poolse regeringsorgaan *Express Poranny* zegt in zijn jaaroverzicht dat het juk der ideologie een politiek juk kan worden, en dat Polen een andere methode voorstaat tot verwezenlijking van de sociale rechtvaardigheid dan die van de oostelijke en westelijke burens.
- In Roemenië is een actie begonnen tot uitzetting van de Joden. Waarheen?

Dinsdag 4 januari. “Der Messias wird kommen, sobald der zügelloseste Individualismus des Glaubens möglich ist, niemand diese Möglichkeit vernichtet, niemand die Vernichtung duldet, also die Gräber sich öffnen.” (Kafka. VI, S.226)*

Naar Utrecht, naar vader*, die ik mij steeds als blind voorstel. Trein gemist. In Amsterdam eerst nog naar de Bijenkorf: *Masz und Wert*,* Zweimonats-schrift für freie deutsche Kultur. Belangrijk door opname van brieven van Nietzsches moeder. Duitsland, het Duitse wezen, hoe eindeloos ben ik daarmee verbonden. Maar de nazi's verklaren dit Duitsland voor burgerlijk en vergaan. Wat blijft er over? In de andere volken heb ik geen vertrouwen.

Naar station Weesperpoort met lijn 8, toch nog gehaast. Vinger geklemd tussen de loketschuiven. Dit klein malheur absorbeert een paar minuten al mijn gedachten. Wat zou ik zijn met een granaatscherf in de borst? Bij Maarsse ligt veel sneeuw, de ogen weiden zich daaraan – verkoeling.

Dit 'gematigd orthodoxe' Utrecht, kleur van Van Oosterzee, onder de dooi van dit uur. Honderd mensen, alle met het uitzicht van een 'aannemer van begrafenissen'.

Het reorganisatie-ontwerp is nergens te krijgen, noch bij Brugsma, noch bij Kemink, noch bij Bijleveld, noch zelfs bij Wisters.

Vader heeft twee haarden aan en een nieuw gebit. Hoe lief ik hem heb, in zijn rechtvaardigheid en in zijn geduld, is niet te zeggen. En tegen hem, áán hem is het gans en al niet te zeggen. Mochten wij elkaar, waar wij beiden zo 'gesloten' zijn, maar verstaan, in handdruk en kus, in het toeschuiven van een sigaar, in het gesprek over wereld en kerk en het voorvoelde schrikbewind over beide, dat voor hem en mij het hele leven ontluistert. Hij lacht om Hitler, maar achter die lach is een nameloze angst te voelen. Alles wat vader lief is, vooral de rechtvaardigheid, wordt door Hitler bedreigd. Daarom gelooft hij aan een opstand in Duitsland voor het te laat zal zijn!

Het oog waarachter de bloeditstorting heeft plaats gehad is door de dokter nog niet opgegeven, maar vader ziet niets en zijn ziel is verkleumd. Hij zégt dat hij niets ziet, en dat moeten we wel geloven, maar er zijn enige tekenen die ons doen twijfelen. Er zal een psychische mismoedigheid in hem zijn en een behoefte aan beklag, beide zeer begrijpelijk. Moeilijkheid: moet ik over het blind-zijn spreken, hem laten zeggen hoe hij het ondergaat, hoe verschrikkelijk het is, deze toesnoering, deze gevangenis? Of moet ik juist mij toeleggen op de suggestie dat hij, hoe dan ook, met ons en met de dingen in gemeenschap leeft en kennis nemen kan van nog zoveel in het leven? En dus... eenvoudig veel vertellen over Haarlem en dan (uitvoerig als het kan) de avonturen van ons verleden, bijv. de stoommachine, gebouwd met Singer-naaimachine-delen; de bekeuring op een zondagmiddag toen we liepen op een dijkje bij Fort Lunetten, een 'stille' in burger ons achterop; of over Mies'* grappen en hartelijkheden. Van haar heeft hij het meeste gehouden, denk ik.

Ik vertel iets uit Jef Lasts verslag over de loopgraven van Madrid en uit

Gerretsons rede ‘Bij Vondels graf’. Lees gedeelten van het *Utrechtsch Dagblad* voor. Vader luistert en is teleurgesteld als er heus niet méér in staat. Het moet maar doorgaan, de reeks berichten – om de tijd te doden? – dán weer de radio.

Hollen naar de stadsbus die maar niet verschijnt; onder de mensen zijn altijd heel bijzondere, vooral bijzonder-ongelukkigen. Moeder zou met hen praten en evangeliseren.

“Jedermann ist fein und höflich (ook dat allang niet meer), aber niemand hat den Mut gemütlich und wahr zu sein, so dasz ein redlicher Mensch mit natürlicher Neigung und Gesinnung einen recht bösen Stand hat” (Goethe, *Gespräche mit Eckermann*).

In Carré variété door een Amerikaans gezelschap. Erg aardig, speelse acrobaten, ‘vliegende engelen’ (heel jonge trapezekunstenaars), hondencrobatië. Zang van de 13-jarige (?) Peterson, prachtig van geluid en sentiment, zuiver van voordracht. Speenhoff met twee oude liedjes en een lange nieuwjaarswens o.a. op de geboorte van Willem IV.

Respect voor de clowns met de draaiende borden op vingers en tenen, arbeid, gevatheid, akribie, *Ausdauer*, beheersing, meesterschap, schijn van gemak, ook géést komt daarbij te pas!

Twaalf uur thuis. De dissertatie van Koopmans* in hoofdzaak gelezen – over het klassieke dogma bij Calvijn. Als ik om 2 uur boven kom, zie ik dat Cor, die engel, de meuk op de studeerkamer radicaal heeft opgeruimd.

Woensdag 5 januari. Stapels manuscripten grijnzen mij aan. Geobsedeerd door de ontdekking, hoe weinig ik doe met Barth – op de kansel haast niets, in mijn persoonlijk (geloofs)leven heel-en-al niets. Dat Barth nog altijd zo weinig in mij doorwerkt dat is vrijwel ident met mijn ongelooft, met mijn afval, telkens weer, van de Vreugde.

Verschenen zijn de brieven van Nietzsches moeder aan Overbeck* over het verloop van de geestesziekte [van haar zoon]. Een heroïsch hart stelt het heroïsche denken in de schaduw.

Cor zou zo zijn als Nietzsches moeder: eerder voor haar zóón dan voor haar man. Daarom is het mijn geluk dat ik bij het klimmen der jaren meer en meer door haar gezien wordt als een kind, haar óók toebetrouwd.

Willie Snethlage* komt om met Mansje te gaan autorijden, maar... Mansjes pappa wil ook wel een verzetje. En Loeki Seveke*. Naar Zandvoort met een vaart. Bij Tromp*, terwijl de kinderen gaan schelpen zoeken voor Heika. Al spoedig komen de strandvonders terug, verkleumd en wel.

Annie Tromp zit de theetafel voor; haar ‘bête noire’ is het fascisme, overal ziet ze het spoken, o.a. in de Oxford-beweging. Over Gerretson kan ze geen goeds horen – ik prijs zijn intellect, puur formeel, maar enthousiast – omdat hij haar achttien jaar geleden eens heeft beledigd door af te geven op de studie van vrouwen. Zij vond en vindt hem een “mens vol vooroordelen”. Over Van Schendel: “Léés jij die nog?” En of! Over Boutens’ pas verschenen Odyssee-vertaling.

Terug, de Zeeweg over – de zee is grauw met sterk-afstekende witte schuimranden, niet dreigend, maar van een plechtigheid die bijna dreigend is.

Thomas Mann, fragment *Lotte in Weimar* uitgelezen.* De duiding die hij Riemer in de mond legt van Goethes *Allumfassung* dialectisch één zou zijn met nihilisme, is, behalve dat zij Manns eigen trekken aan het gelaat draagt, ook in strijd met Goethes rustige, aristotelisch-klassieke ‘Am Sein erhalte dich beglückt’.* Met Goethes ‘nihilisme’ is ook zeer slecht in overeenstemming te brengen met zijn respect voor wat populair blijft. Zo en daarom waardeert hij Uhland (vooral de balladen) en Kotzebues drama’s (*Die Versöhnung*) en Chodowiecki, zolang hij zich aan burgerlijke objecten houdt: “Was zwanzig Jahre sich erhält und die Neigung des Volkes hat, das musz schon etwas sein”.

Goethe bezocht elf jaar zijn moeder niet, met andere familieleden had hij in het geheel geen gemeenschap. Hij wilde Schillers lijk niet zien, hij wilde, ondanks de aandrang van de hertog, geen krankzinnigengesticht bezoeken. Hij voelde zich ontstemd jegens ieder mens die een bril droeg. Men verstaat dit als een uiting van estheticisme, mijns inziens helemaal fout. De zedelijke pijn dat zulk beleven ons niet wijzer maakt drukte op zijn hart. Merkwaardig als anderen ook zo verfijnd raken, zelfs als dode de naaste niet meer zo ‘auf die Nerven zu gehen’: Charlotte von Steins testament bevat het voorschrift dat haar lijkstoet niet langs Goethes huis mag gaan.

Rust in het grote huis. Deze eerste dag van vrijheid heeft me veel goed gedaan. De naald komt weer effen in het huisje te staan.

Donderdag 6 januari. Correspondentie, o.a. brief aan Koopmans over zijn dissertatie.

‘Eckermann’* nog eens ter hand in die mooie uitgave, wel van 1918, maar met classicistisch-biedermeierische smaak verzorgd en gebonden. Daar zegt Goethe (I,39): “Für eine Wohnung in meiner Nähe werde ich sorgen. Sie sollen den ganzen Winter keinen unbedeutenden Moment haben”.

Religieus bijkans zou men de reactie noemen van Eckermann: “Wenn ich nur Dich habe und haben kann, dachte ich, so wird mir alles Übrige recht sein”.

Vrijdag 7 januari. Rustig, ingetogen, liberaal, ‘biedermeierisch’ gevoel, dat consoles en geveltjes bewondert als het zonnetje er spelend over heen gaat met zijn gouden glanzes en sprankels.

Na de maaltijd mij opgemaakt de weduwe B. te bezoeken. De tafel is nog gedekt; geen spoor van weduwe-pijn – ze was gemakkelijk ‘achter hem aan’ gegaan, het was toch maar het stoffelijk omhulsel, de lucht was blauw, daar had ze maar naar gekeken en in zichzelf gezongen: “Het daghet in den Oosten”.

Naar Mevrouw S. Zij zit juist melk uit haar borst te tappen voor het zieke kind. De operatie is gelukt; de dokter had gezegd: “Het is een taaie raker”, maar zij wist wel beter: het was van GóD.

Naar L., Zuidpolderstraat 18. Jonge vrouw in ellende. Haar man, petroleumbezorger, van Hillegom naar hier gekomen en niet geslaagd, had aan Maatschappelijk Hulpbetoon wat handelsgeld gevraagd. Dat was geweigerd. Toen had hij (om te eten) zijn motor moeten verkopen en op de bakfiets, daarvoor in ruil gekocht, had hij zich nu kapot getrapd. Dokter A. had gezegd: hij kon in jaren niet meer werken. Dokter B. van Maatschappelijk Hulpbetoon had gezegd: hij kon het wél. En toen ik bij hemzelf kwam, aan zijn bed, en zijn hand vasthield, de hand van een verworpen der aarde, toen zag ik doodsangst en doodsverlangen dooreen, toen zag ik de angst als een rode dauw over zijn benig voorhoofd en als een dageraad over zijn gelaat.

In Teyler-Museum. Schelfhout, groot strandgezicht: vaste vormen, geestelijk evenwicht. Waarom doet het warmer aan dan de Haagse School? Omdat het menselijke over dit geheel van duinen-blond en water-blauw is heengegaan, het is *onze* wereld, niet *de* wereld – en zó juist objectief. Het objectieve is het warme, want het is wat ‘men’ ziet, het is een functie der samenleving. Het impressionisme is ondanks de passiviteit tegenover de natuur de projectie van een eenzaam subject.

Roelofs, klein doek van Noord-Holland, sterke tegenstelling van licht en schaduw: in het licht de rode daakjes van een Zaans dorp met gele ophaalbrug, in de schaduw een hoeve aan een plas, de lucht van een kinderlijk blauw, mysterieus in zijn nuchterheid. Iets Engels, Constable? Een ander doek: leikleurige lucht van opkomend onweer maakt het groen der weiden sulfer-geel, de bruine koeien terra-rood en het water zwart.

Bosgezichten van Koekkoek. Ik stond verstomd: zoiets heeft noch Ruys-

dael noch een der Haagse meesters gemaakt. Deze gebeeldhouwde en toch, wat het gebladerte betreft, lyrisch doorwrochte kracht der bomen – een in-nig samengaan van *bodenständige* gezondheid en uiterste, scheerlings langs de moederschoot van dood en extase heenkoortsende tederheid – éénheid van Goethe en Jean Paul om zo te zeggen. Het enige wat mij hinderde was een zekere zelfgenoegzaamheid, alsof de geest in het werk op het werk zelf neerblijkt en zegt: zie, het was zeer goed. Het volmaakte leeft altijd op de grens van het koud gebied.

Haarlemsche Orkest Vereeniging, concert met Cor, de gezegende, de engel. Alleen in de muziek lééft ze – idolaat.

“La prière est l’activité appliquée aux parties les plus élevées de la vie intellectuelle. Elle fortifie toutes les facultés de l’âme, qui sont en rapport avec elle” (Samuel Vincent, *Méditation* 1839).

Zaterdag 8 januari. Ook in de huidige strijd om een belijdende kerk blijkt dat de triniteitsleer in eerste instantie de poging is om Christus’ Godheid te verstaan.

Mansje en ook Heika, nu ze beter is, moeten nodig de lucht in. En zo gaan ze met vader onder een hemel vol wolken en winterse zonneschijn langs ’s Heren straten. We komen langs de aquariumhandel, waar vroeger de beo stond die hen verrukte en vinden nu in hetzelfde venster een gewrongen wolk van witte muizen met de staartjes als pieren onder de zoden van een lentetuin, zo rood, zo bloot. Daarnaast twee vierkant-gedegen marmotten. In het tweedehandsboekwinkeltje dat, met de vele vensters en deuren, het Driehoekspleintje gezellig siert, halen wij *Verhalen uit de speelgoedwinkel* en een ‘Verkade-album’: *De IJsel* dat nog aan de verzameling der kinderen ontbreekt.

Het is niet mogelijk los te komen van de vraag waarom ik Barth (blijkbaar) alleen theologisch (en misschien een weinig esthetisch) lees. In 1923 was er nog veel verzet [in mij] tegen de goddelijkheid Gods, in 1935 vertaalde ik geestdriftig het *Credo**, in Indië introduceerde ik een mijns inziens juiste interpretatie van de *Kirchliche Dogmatik*. Heb ik het niet ernstig genomen als bezinning op het heil en de waarheid, de heilswaarheid?

Maandag moet *Om de Oosterkerk* af zijn, de bijkamer is nog niet opgeruimd, de correspondentie nog niet af, Pascoaes’ *Paulus* en Heerings *Geloof en Openbaring II* nog niet besproken, de stapel publicaties voor de

leestafel van het *Predikbeurtenblad* nog niet gelezen zelfs. Daar komt de verontrusting weer over mij – en dan word ik lui. Wanneer het werk uitdijt tot zulke proporties, dan wordt geweldig als revolutionair-lijdelijk verzet het instinctieve gevoel dat het Uur vergaat dat waarlijk voor betere dingen mocht bestemd zijn, indien de dagelijkse levensstrein andere kansen liet. Deze metafysische luiheid te overwinnen is de dáád waarmee de heiliging telkens weer moet inzetten. O! mijn melancholie teert op mijn geloof en zijn verwachtingen; zonder geloof ben ik zielsgelukkig, *jenseits* van het *uti* en van het *frui** [(lat.) gebruiken en genieten] (Augustinus *De Doctrina I*).

Onmogelijk kunnen de geslachten der woorden willekeurig veranderd of geneutraliseerd worden zonder dat een schrikkelijke taalverarming intreedt. De grote roofvogels zijn mannelijk, de zangvogels bijna alle vrouwelijk. Als de bomen (eik, beuk, linde) vrouwelijk zijn, moet dit verklaard worden uit de volksmythe van vrouwelijke boomgeesten. De hamer is mannelijk, de tang vrouwelijk. De oudheid heeft een gave tot het schouwen van zinnebeelden gekend die ons meer en meer ontbreken.

De schoonheid is voor de geest een spel, geen godsdienst, geen arbeid, geen doel. “...für den Christen bedeutet der Raub des Spieles unendlich viel mehr als für den Nicht-Christen. Ist es doch dem Christen Unterpfand der Erlösung der Welt, dasz er wie ein Kind in ihr leben darf und soll. Dem Nicht-Christen ist es auch viel: es ist ihm eine metaphysische Anamnese; darum ist es mit Wehmut erfüllt bis zum Rand” (Asmussen, *Die Lehre vom Gottesdienst*, p. 182).*

Zondag 9 januari. Dikke, dichte, wilde regen.

Morgendienst Oosterkerk. Bediening van het Avondmaal. Tekst: Num. 6: 24,27. ‘Leitmotiv’: bewaren, bewaring.

De viering van het Heilig Sacrament staat zo eenzaam en onverbonden in ons leven. Wij schamen ons erover, maar het is niet enkel schuld, het is lot tegelijk. En hoe is het met die allen die geestelijke arbeid verrichten en géén dominee zijn? Die moeten zich toch geven aan machten die eigenstandig zijn en van eigen wet.

Opnieuw de eerste keur van reproducties geordend – gedeeltelijk heb ik ze al op oud-Hollands papier geplakt en gesteld in een volgorde, naar thema’s: ‘stilleven’, ‘stadsgezichten’, ‘massa en menigte’. Ik zou een *famulus* [(lat.) bediende] me moeten aanmeten om zulke karweitjes te bezorgen. De *Literarische Welt* bijeenzoeken en laten inbinden, evenzo de jaargangen 1936 en 1937 van het *Predikbeurtenblad*.

Maandag 10 januari. Cor wil graag vóór woensdag, haar verjaardag, een nieuw kleed hebben in de achterkamer, de sombere. Ik moet mee – en doe het gaarne – naar de Barteljorisstraat, waar we terechtkomen bij de zaak van Haan. Mansje werpt met de Groningse bediende de karpetten achterover van de stapel die daar op de zolder ligt opgetast. Hij voelt zich gewichtig en leert met zijn fijne pols de slag, al verbeeldt hij zich maar dat, wat de kracht betreft, hij en de bediende ieder aan een punt hetzelfde doen. Als een page zo *fest angefasst* zet hij zijn passen. De seconden kloppen mij in de keel, bitter-zoet van volle en volledige vergankelijkheid.

Als we op de Grote Markt staan te wachten op de tram, in de druilende regen, terwijl onze ogen zich hechten aan het warmkleurige gesteente van de Bavo, hoog boven en nabij de mensen in hun doening, overvalt mij de vraag: waartoe dient extra inspanning, als je toch geen roeping hebt om leiding te geven aan het volk – als je stem en je geest vergaat met degenen die hier rondschuifelen en winkelen en het leven inhaleren. Heerlijk, niets meer te dóen (in die intense en verantwoordelijke zin) en zich door de dagen te laten dragen naar lust en plicht, niet meer te denken, maar dankend te leven. Niet als de vertwijfelde Faust op pad van avontuur te gaan, maar neer te dalen en zacht te verstromen in de dagelijkse gang. De liefelijkste vorm van de geestelijke zelfmoord misschien, de zuiverste vorm wellicht van het leven der dankbaarheid – ik weet het niet.

We zijn weer thuis; ik ben ‘aan het werk’ – beneden, daar is Titia weer bezig op haar viool. Wat een trouw en wat een regelmaat! Toen ze daarvoor gisteren geprezen werd, kreeg ze een erge kleur en zei: “Ik doe het uit plicht, maar heel soms uit plezier”. Hoor haar trilleren, de vaart van haar loopjes; er gaat een beven door het plafond naar boven als een stem van de tijd vol verwijt. “Besteed den dieren tijd, / zolang gij op uw krachten / en ongeschonden zijt.” Besteden, waarvoor? Een christen heeft geen ideaal, hij tracht gehoorzaam te zijn op zijn plaats. Maar die ‘plaats’ moeten wij niet allereerst maatschappelijk zien, ze is op aarde voor God.

Op zoek naar kleermaker Schuring, om hém te bevoordelen met een pak. Het gesprek met hem is onmiddellijk een vriendelijk opbotsen tegen het methodisme dat kleermakers misschien bijzonder ligt. Zo was K. in Meppele een bijzonder staal van dit weeë individualisme.

Bezoek van Callenbach en Uitman*. Barths *Dogmatik* is over de grens in Zevenaar. Van het eerste deel zijn in Nederland slechts 140 exemplaren geplaatst. Niet doordenken daarover, anders slaat mij de angst voor het ko-

mende falen van de kerk hier. Visser 't Hooft heeft gezegd: iemand in Nederland moet als een haas een ethiek schrijven, anders kan het hele barthianisme hier zijn matjes wel oprollen. Daar zit iets in! voor het land van Coornhert en Geesink*! Voor de aardigheid zeg ik: "Hé, je moest eens een jaar een huisje op de hei hebben!" Callenbach: "Daar ga ik onmiddellijk op in. Als het u ernst is, krijgt u een honorarium en een huis, op voorwaarde dat u per jaar twee stevige boeken schrijft én leiding geeft. Wat wilt u, pan-nendak of strodak?"

Om half vier met hun auto naar Amsterdam, conferentie redactie *Onze Tijd* in het AMVJ-gebouw. Eykman* en Van Bruggen* menen dat de zin van de reeks is: AMVJ'ers en AJC'ers te bereiken en dat het dán ook voor gemeenteleden iets te zeggen heeft, terwijl ik meen dat de opzet is geweest, met name in neocalvinistische en in ethische kring meer ontvankelijkheid te wekken voor het rechte belijden, waarin de dialectische theologie ons voorgeeft.

Ik voel me ongelukkig. Eykman vertelt met smaak hoe Berkelbach* op de Conferentie in Doorn is afgegaan, met steekvlam-zakelijk interesse dat Barth Thurneysen en Visser 't Hooft de mantel heeft uitgeveegd over hun veel te synthetisch optreden in Oxford en Edinburgh. Altijd in deze AMVJ-hallen dat jachterige en hatelijke dat aan de secte eigen is. Kan de leer goed zijn, als de psychologische levensvorm heretische walm uitslaat? Hoe kunnen wij zo spits zijn binnenskamers en op de Areopagus van de moderne wereld ruimhartig evangeliseren? Ik daal met Callenbach en Uitman neer in het restaurant. We krijgen het over het type Gereformeerde Bond in Nijkerk. Merkwaardig dat daar ook de meest orthodoxe Joden wonen. Komt verhaal hoe juist de Nijkerkers de kunst van feestvieren verstaan. Ik laat het me uitschilderen, maar de binnenkant interesseert me hevig. Wat een dubbelleven moet er in die harten zijn die onder de zware prediking verkeren en verkeren willen. Of is het geen dubbelleven, maar één leven in ambivalente vertakking? Weer over het jaar verlof en het huisje op de hei. Uitman zegt zacht: "Zoiets van 6000 gulden?" Men kan niet zachter een pier aan de haak doen en in het rimpelend water doen zinken!

Cor is nog of weer wakker. De liefde, haar liefde is warm, houdt zich warm en blijft toch wakker, al maakt het doezelig. O, zoet gepraat op de bedrand over anderen dan die wij zijn. Ze vertelt me dat Van der Hoef* ongeveer als laatste wilsbeschikking zondag naar het Avondmaal wilde gaan en dat hij er gekómen is. Een schrik is het mij – ik heb hem niet gezien, een stervende! *Moriturus te salutat, ave crux spes unica*. [(lat.) Hij die gaat sterven groet u, gegroet kruis, enige hoop] Wat zal een stervende gehad hebben aan mijn woorden? Had ik het geweten dat hij aanzat, ik zou niet gesproken hebben.

Wat schuilt daarachter, dat ik nooit aan de Dis durf rondzien? Priesterlijke zakelijkheid of gène die uit een onbeslist hart opkomt? Ik zeg alles tegen Cor, het meest heimelijke, en nog meent zij altijd dat ik het meest wezenlijke voor mij houd. Maar ik weet niet wat ik méér te openbaren zou hebben. Allicht *is* er meer, maar ik zweer dat het mijzelf onbekend is. Wij moeten trouwens in het huwelijk elkaars eenzaamheden iets meer ontzien.

Dinsdag 11 januari. Stuk van Houwink onder pseudoniem ter inzage gekregen van Van Deth, of het geschikt is ter plaatsing in *Woord en Geest*: kritiek op uitingen van Aalders* en Korff* over Barth. Niet het minste bezwaar, allicht! Aalders en Korff zijn nog veel te academisch, verstaan niet het groeiend wereldbeslissend karakter van theologische kennis.

Extra-bestelling ± half zes. Barth, *Dogmatik* I,2 is verschenen, werd toegezonden, komt binnen. Mansje komt het lijvig postpakket naar boven torsen. Hij begrijpt natuurlijk niet waarom ik het zo haastig grijp en de touwtjes losruk en het boek zelf kus, maar misschien, hopelijk, zal hij het na dezen verstaan, en niet alleen wanneer hij dominee wordt.

Wat verwacht ik van het boek? Iets meer dan in I,1 staat, zeker. Maar is er iets wezenlijkers te verwachten dan is uitgezegd in de brochures van *Theologische Existenz Heute*, bijvoorbeeld ‘Das Evangelium in der Gegenwart’, dat ik 1934 in Wenen las? *Kaum!*

De nacht dóór gelezen, niemand heeft het geweten – en Cor is jarig, dus moet ik uiterlijk om half acht aangekleed verschijnen. Deze nacht – zij zal mij heugen als die van 1/2 februari 1923, toen ik voor de eerste maal de *Römerbrief* las.* Het is me wéér, kort gezegd, een ontsluiting der Schrift, juist niet wat haast ieder speurt: wijsbegeerte of ‘dialectiek’, geen theologisch systeem. O! de ontsluiting van het goddelijke, onaantastbare midden in het stro der woorden. *De hele Schrift is uno simplici solido sensu contra Satanam* (Luther) [(lat.) de Schrift is in één eenvoudige zin tegen de Satan]. Daarom is Barth mij als Schriftuitlegger indirect een zo grote hulp in mijn meest persoonlijke aanvechtingen. Hij antwoordt mij éér ik de vraag (die zeker zou gekomen zijn) in een voorlopige vorm gebracht heb. Waarom heeft dit ferment de laatste anderhalfjaar niet gewerkt? De kleur slaat me uit en in van schaamte over zulke geestelijke traagheid.

Reeds in 1922 (*Zwischen den Zeiten*, I, S.17): “Die Antwort ist das Primäre, es wäre keine Frage, wenn nicht die Antwort wäre”.

De leer van de aporieën van de tijd bevestigd én opgeheven aan de tijd, de tegenwoordigheid van de Openbaring. Steeds wordt uitgegaan van de werkelijkheid, om daarna de mogelijkheid denkend te benaderen; steeds gaat het Woord aan de existentie vooraf.

De tijd der verwachting en de tijd der herinnering (Oude en Nieuwe Testament). De leer van de vleeswording (*ewige Gegenwart* in de tijd), het *Wunder der Weihnacht* en het teken van de virginiteit. De leer van de uitstorting des Geestes (de subjectieve werkelijkheid (en mogelijkheid) der Openbaring. ‘Religion als Unglaube’ – relativering van de godsdienstgeschiedenis, ook van het christendom: een ware religie bestaat alleen zoals een gerechtvaardigde zondaar bestaat. “Das Leben der Kinder Gottes” (exegese van de zogenaamde ‘Hoofdsom’: a) die Liebe Gottes, b) das Lob Gottes). De leer van de Schrift: het gezag van het Woord, het gezag onder het Woord; de vrijheid van het Woord, de vrijheid onder het Woord (applicatie). Het probleem der prediking. De vraag naar het systeem der dogmatiek. *Methodus est arbitrarius*. [(lat.) de methode is willekeurig]

De Waarheid, denken wij, moet bitter zijn – wij, dat is Swift, Voltaire, maar ook Nietzsche en al zijn epigonen. Dat de Waarheid vreugdevol is en niet anders dan vreugde kan brengen (ook in haar oordelend licht), dat groeit weer als een oude, en nieuwe zekerheid.

Woensdag 12 januari. Jaardag van de Vrouw, de énige die ik liefheb en die gloeit als in de bruidstijd, geen graad minder. Geschenk: Veluws servies. Uit zulk geraad eten en drinken de mensen die geboren en getogen zijn op de zandige, onvruchtbare aarde daar, die ons beiden zo vaak verkwikt als een paradijs waar wij onszelf worden, ambteloos en schier gedachteloos, en waar we aan elkaar *dit* genieten, dat elk voor zich zichzelf wordt.

Geschreven een ‘dooi’-artikel: ‘De belijdenis als vrede-stichter’.*

’s Avonds Truus Weverink en Bets Willemsen. Over Englands positie in Palestina; over ‘Marathondans’, voorgedragen door Charlotte Köhler; over persoonlijke invloed in massale vergaderingen; over de muziek van Badings; over de historische roman van tegenwoordig (Zweig, *Fouché*, Feuchtwanger, *Jud Süsz*) – dat zij een symptoom is van een heldenverering ‘jenseits von Gut und Böse’. Men zou er wat Nederland betreft nog aan kunnen toevoegen: J.P. Coen door Slauerhoff, Daendels ... door? Willem de Zwijger door Maurits Dekker, zeker half-marxistisch, maar toch niet zonder eerbied voor de idee der vrijheid. *Onze* helden zijn toch andere! Nederland is toch anders. Het calvinisme heeft toch een andere waarden-schaal opgericht.

Waarom leven wij niet in Gods ruimte, in Zijn voorhoven, in de vreugde? Omdat wij verliefd zijn op onze zwaarmoedigheid! Omdat het leven voor

ons pas diep wordt, als de weemoed ons komt overmannen! Omdat wij, religieus of moreel of intellectueel, de dingen willen wegen op de balans van óns draagvermogen, ónze duidingsmacht, *Ausdauer*-potentie.

Donderdag 13 januari. Wie geeft mij ruimte en gelegenheid om één klein boek te schrijven dat jaren en jaren meegaat als handreiking voor velen?

Te lezen: 20 publicaties voor *Einblick* (van Kaiser-Verlag), maart te publiceren. Dissertatie Koopmans en dissertatie Stam bespreken.

Te schrijven: 1) boekje *Opstanding* (áf 15 maart) 2) *Messiaans begeren* – Henriëtte Roland Holst (áf 1 mei) 3) *Edda en Thora* (áf 15 oktober).

Allotria: 1) Homerus weer lezen, 2) oude notitieboeken aanvullen, 3) Hebreeuws bijwerken. Och, werkelijk allotria tegenover de Werkelijkheid. Eruit! eruit! Tegen de ‘totale Mobilmachung’ nu de totale strijd voor de vrede. Maar hoe? Maar waar?

3 uur catechisatie. Drukkend na afloop het gevoel dat ik geen praktische richtlijnen voor het maatschappelijk leven kan meegeven – en als de kerk het niet doet, dan zal de staat het doen op haar wijze en automatisch als ‘kerk van het ethos’ optreden.

Aangaande het Reorganisatie-ontwerp is door de rapportcommissie geadviseerd tot verwerping (minderheidsnota van ds. Van Reeuwijk). Boonstra: “Door dit ontwerp zullen velen aan de kerk ontvallen die ze onmogelijk missen kan. Er is tenslotte zoveel gisting en beweging op geestelijk terrein. De Geest getuigt zo krachtig! Dat moet men rustig laten voortgaan. Alle ingrijpen is een ontijdige, onverantwoordelijke daad. Dit ontwerp behoort afgestemd te worden”.

Vrijdag 14 januari. Op jacht naar stoffencoupons voor kostuums. De koude is weldadig, en de tucht en het minimum om onze naaktheid te bedekken.

Barths *Dogmatik* I,2. Het tweede deel van de Hoofdsom der Wet, onder de titel: ‘Das Lob Gottes’. Hoe stelt dat een hart in de ruimte, hoe bevrijdend en bindend is dit, zin voor zin! Wisten we het niet allang? Nee, niet in deze klaarheid, die door een onuitputtelijke *Beredsamkeit* wonderlijk genoeg niet verdoezeld, maar geintensifiëerd wordt.

Op zo vanzelfse, zachte wijze ben ik binnengegaan in een stemming (?), in een sfeer (?) van geloof en geluk! Zo heel veel diepzinnigheid, zo heel veel kritiek, zo heel veel pessimisme sloeg in mijn gezicht terug met de

kille graflucht van het ongeloof dat in mij moet hebben gewoond vóór ik zo voelde, dacht, sprak en deed.

Zelfs de vraag: “Wie zal ons het goede doen zien?” [Ps. 4: 7] is een óngeloofsvraag. Vandaar ook dat het heet: “velen zeggen” – dat is de stem van de massa, van de massa in elk van ons.

Jezus, Here, Zélf zijt Gij de rust van binnen. Ik leg mijn benauwdheid in uw handen. Om beuzelingen verstootte ik het gebod van U, Gastheer en Gast. Daarom ben ik verouderd vóór de tijd, daarom haakt de doorn van het gevoel mislukt-te-zijn dieper en dieper in mijn ziel. Gij hebt mij verhoord, o Heer, door uw binnen-zijn, terwijl ik buiten zwierf. Ik was buiten U, in de buik van de vis, maar de vis dreef in de zee van Uw tegenwoordigheid, die *is* en die het binnenste bewoont met oneindige gaven aangedaan en die de zuivere osmose wonderbaar laat geworden.

De Synodale Vergadering houdt ons zeer bezig, mij, maar ook Cor. De president P. Smit* heeft reeds in zijn openingsrede voorondersteld dat de historicus niet de schuld zou geven aan de synode, maar aan de moeilijkheden überhaupt van reorganisaties. Nu heeft hij zijn afwijzend oordeel zó samengevat: uit deferentie voor de commissie zou hij het ontwerp aan het oordeel der kerk willen onderwerpen, maar uit deferentie (?) voor de kerk het tegendeel. Deze laatste beleefdheid is beledigend, hetzij voor de commissie die zo iets onrijps heeft geleverd dat men de eerbiedwaardige kerk er niet mee lastig mag vallen, of voor de kerk, die niet in staat is zo iets doorwrochts te beoordelen. Smit wil geen amendementen: uit ‘deferentie’ voor de reorganisatiecommissie, alsof *wij* de moeilijkheden, welke zij blijkbaar niet hebben kunnen overwinnen, wel even uit de weg zouden kunnen ruimen, alsof in het anders zo misachte kerkvolk plotseling de theologische genius zou ontwaken. Het lijkt mij een afleidingsmanoeuvre, want de zaak, zo voorgedragen, keldert. Intussen blijft de opdracht die de synode zelf aan deze commissie gaf. En het laat zich niet ophouden; de beslissing moet binnen een paar jaar genomen zijn: een belijdende kerk, een kerkelijke orde, een orgaan dat spreken kan in de wereld.

Wie geeft mij tijd om *iets* te doen, één ding goed te doen, bijvoorbeeld een nieuwe belijdenis te ontwerpen, gereformeerd, oecumenisch en modern... O, de kwelling tot niets te komen, alles half en half te doen! Is dit een strafgericht over de vele verdroomde uren van mijn jeugd?

De avond, in kalme lampeschijn, beneden bij de vrouw; met de nieuwe schat, Barths *Dogmatik*, “veel boeiender dan een roman”, zo druk ik mij

uit om duidelijk te zijn. Cor zegt: “Als ik je naar Port-Said had geschreven dat dit boek was gekomen, zou je niet naar Palestina zijn gegaan. Om je vrouw zou je de reis niet hebben bekort, om dit boek wel”. We twisten erover, ik spreek het tegen, maar toch geeft het mij veel te denken, veel beschamends ook. Hoe komt ze op zo’n spitse gedachte? Heeft het haar dan toch gehinderd dat ik niet onmiddellijk uit Indië naar Holland ben gekomen, maar eerst Palestina nog heb aangedaan? Heeft ze er dan niet zelf op aangedrongen? Was dan de bedoeling dat ik haar verlof niet zou aanvaarden, niet zou ernstig nemen? Hoe moeilijk is het zelfs de liefste vrouw te begrijpen! Of is het nu juist het bewijs dat ik haar niet genoeg liefheb? Ik weet het niet, maar nu weet ik dat ze zeer ontevreden is over mij, dat ik de theologie soms voortrek en daaraan veel liefdekracht en tijd geef.

Zaterdag 15 januari. ± 7 uur. Cor maakt mij wakker: het Reorganisatieontwerp is voorlopig aangenomen met 10 tegen 9 stemmen. Met 11 tegen 8 stemmen was tevoren besloten dat het ontwerp niet geamendeerd de kerk zal ingaan.

Altijd hopen, altijd vragen aan God wat ik eigenlijk al zo lang aan de mensen vraag: “Geef mij tijd, geef mij rust om eindelijk één ding eens goed te doen!”

Kunnen wij ons volk helpen door de ‘democratie’, dat is de restanten van een orde waarin ieder persoonlijk voor recht en gerechtigheid verantwoordelijk is, af te breken? Kunnen wij ons volk wijs maken dat niet de meerderheid, maar de ongedifferentieerde massa de bron is van de rechte orde, of een oligarchie die pretendeert het volk (= het instinct der ónpersoonlijkheden) te vertegenwoordigen? Er is geen weg dan onrijpe mensen op te voeden tot bewuste deelname aan de democratie.

In een uitgave van de rode Arbeiderspers (o, nationale en christelijke aanpassing! te vlug en te vlot) staat een deel van het lijdensverhaal uit de Evangeliën afgedrukt naast een fragment uit *Don Quichotte* en een gecalligrafeerd Wilhelmus. Juist een principiële terugkeer tot ‘christelijke beginselen’ zou voor zulk een jacht moeten behoeden. Juist deze jacht doet vermoeden dat de nieuwe instelling een strategische terugtocht is en niets meer. Maar wee ons, als wij hierin ons zouden vergissen en de ernst misskennen en de volk-wording van ons volk voor óns deel verhinderen!

Zondag 16 januari. Met z’n vijven door de plechtige lucht en de stijve straten – twee terra mantels (Titia en Nora), twee donkergroene (Alma en Heika) naar de kinderkerk: Johannes de Doper bij de Jordaan. Pas als het

afgelopen is, ontdek ik dat ik verleden jaar omstreeks dezelfde tijd over hetzelfde ‘onderwerp’ heb moeten handelen. Titia herinnert het zich nu ook. “Maar het was nu heel anders”, zegt ze, “toen zei je dat de mensen zich moesten voorbereiden, zoals voor de gala-voorstelling van de prinses – nu was het veel echter, alleen: je hebt niet van de duif verteld, dat is jammer”.

Van achteren, door het gangetje van de kolendragers komen we in het tuintje, dringen door de keuken – voeten vegen! – naar binnen.

De openbaring maakt niet het eindige oneindig, maar integendeel, zij maakt de oneindigheid eindig, of liever, zij scheidt een ‘eigen’ tijd die de zinloosheid van de oneindige tijd opheft, ‘onze’ tijd een midden en een orde, een begin en een einde geeft. Zoals wij Gods regerende hand speuren in het onherhaalbare en persoonlijke van onze geboorte en onze dood, zoals wij juist dóór die begrenzing op de eeuwigheid betrokken zijn, zo is Jezus de smalle weg van de kribbe naar het kruis gegaan en heeft zó de weg gebaan in het binnenst heiligdom, in de hemel.

Het is niet zo, dat bijv. een darwinistische wetenschap onbedoeld de Godsgedachte verdringt, maar achter haar ijver zit reeds deze verdringing, evenwel niet enkel en niet altijd uit haat, maar ook en somtijds als een soort seculiere theodicee. Dit frappeerde me zeer in de autobiografische aantekeningen vervat in Bruno Wille, *Darwins Weltanschauung von ihm selbst dargestellt*, Heilbronn 1906. Een onschuldige en goedaardige mens staat onder een boom bij onweer en wordt door de bliksem getroffen. Gelooft ge, vraagt Darwin aan zijn vriend Gray, dat God deze mens met opzet doodde? ... ik kán het niet. Daarom was het voor Darwin een uitkomst dat hij de wet van de ‘natural selection’ vond: want het bevrijdde hem van de noodzaak een opzettelijk plan en een bewust doel in de natuur aan te nemen. Hetzij God al dan niet bestond, in elk geval ging Hij vrijuit. De natuurwet kreeg de ‘schuld’ en deze schuldeloze schuld werd bovendien *aufgewogen* door het opwaartse proces. Het is de ellende in de natuur die tot het darwinisme dreef, gelijk het de ellende in de maatschappij is die tot het marxisme dreef. Zonder het gevoel voor deze ellende was niemand op deze wetenschappen gekomen. Ja, dit gevoel moest aan de grens van het ondraaglijke komen om deze denkgewrochten voort te brengen.

Vaak of niet zelden loop ik in *high spirits*, in de stemming van ‘wat ontbreekt mij nog’ om mijn welstand en welvaart volkomen te maken. “Mij ontbreekt niets” (Ps. 23).

Maar de rijke jongeling vroeg: “Wat ontbreekt mij nog?” [Mt. 19: 20] in

zédelijke verontrusting. Ik stel die vraag *niet* en dat geeft die stank van ontbinding rondom de welvaart. Is het de misverstane prediking der genade, of is het de algemene, alles doordringende scepsis die mij heeft verlamd? God, voor wiens Aangezicht ik sta, geve mij de kracht, 'zijn' bloed (Hand. 20: 28)* als de opheffing van alle scepsis te verstaan. Vroeg naar bed in balorigheid, waar de angst in gromt. Slapeloos over de rijke jongeling en zijn vraag en over Jezus' antwoord: "Verkoop alles wat ge hebt en volg Mij" (Mt. 19: 21).

Maandag 17 januari. Vannacht droomde ik en zag de preekstoel in de Ooster veranderd in de top van een rots en dan weer in een klein donzen nest. En er verscheen een vogel, met de wiekslag van een adelaar en de gebogen hals van een duif. En het dier was lelijk; zoals dat dier – zo wist ik – is mijn geest.

Gelezen het propagandanummer van de Bond voor Evangelisatiën. Dit moet ook gebeuren; uit een strategisch gezichtspunt nodig en uit een pastoraal gezichtspunt veelszins fataal. Het goede dat er in is ligt meer in de bewaring van volksgroepen dan in de zegening der ziel – het omgekeerde van wat men veelal meent.

'Prospectus',* voorbespreking van Barths *Dogmatik* geschreven voor de uitgever Callenbach: vier foliovenen, klein beschreven.

Onder alles door het verwijt dat ik politiek niets doe, dat ik voor recht en vrede onder de mensen niet zorg. De totale Mythe schept een totale *Mobilmachung* – wat is het Woord, als het niet scheppen zou een alomvattende, levensrichtende beweging voor de rechte staat?

Dinsdag 18 januari. De dag is helder, wandelende ga ik de wijk in, naar de mensen. Ze zijn bezig, de vrouwen: bedden opmaken, groente schoonmaken, aardappelen schillen, en het is – in deze algemene helderheid wordt het me helder ontdekt – op zichzelf niet minder dan de geestelijke arbeid. Dat is de oude leer van het goddelijk beroep, gesecculariseerd tot ten slotte de dictatuur van het proletariaat, want de hiërarchie van de beroepen heeft in de leer der reformatoren geen metafysische, alleen een politieke en utilistische grond. In de zwevende vorm van de burgerlijke bezigheden schijnt dit alles opnieuw onweersprekelijk-eenvoudig en aanvaardbaar te zijn. Toch, de prioriteit van de *vita contemplativa** te ontkennen zal op de chaos uitlopen.